

Осумі поховала сина, коли почали збирати чайний лист. Покійний Нітаро щось із вісім років лежав калікою в постелі. Тож по його смерті, вислуховуючи од людей розраду "хай з Богом спочиває", Осумі не дуже побивалась. Поставивши кадильну паличку перед синоюю домовиною, вона відчула, немов урешті видобулася з тунелю на світ ясний.

Після синового похорону передусім треба було подбати про долю Отамі, невістки. Отамі не лише доглядала малого сина, а ще перебрала на свої плечі й те, чого не здолав робити безвладний чоловік, – поралася на полі. Якщо невістка піде з дому, то хто ж нагодує внука, зрештою, хто дасть їй, Осумі, чашку рису? Й Осумі вирішила: тільки-но перейде сорок дев'ять днів жалоби, вона розшукає невістці чоловіка, й Отамі далі працюватиме на господарстві, як за життя Нітаро. От би лише засватати Отамі за Нітариного двоюрідного брата Йокіті!

Тому-то, як уранці по семи днях жалоби Отамі заходилась прибирати в хаті, Осумі не в жарт занепокоїлася. У той час на боковій веранді вона забавляла внука Хіродзі квітучою вишневою галузкою, украденою з шкільного двору.

– Чуєш, Отамі! Може, погано, що я досі мовчала... Та як же це так? Невже ти хочеш покинути мене разом з дитиною? – радше звинувачуючи, ніж дорікаючи, почала Осумі.

– Та що ви кажете, мамо! – не поглядаючи на свекруху, Отамі засміялася.

Але така відповідь, очевидно, не заспокоїла Осумі.

– Авжеж... Хіба ти могла б таке зробити ? – надокучливо бідкалася свекруха. В її словах вчувався дедалі більший жаль до себе. Врешті по зморшкуватих щоках старої покотилися сльози.

– Якщо хочете, то я назавжди тут зостануся. Хіба ж я можу піти з дому й покинути дитину з власної охоти? – Отамі й собі заплакала, пригорнувши до грудей хлоп'я, що засоромлено втупило погляд у вишневу галузку на старих татамі у боковій кімнаті.

Отамі й далі тяжко працювала, як за життя Нітаро. Однак розмова про зятя ніяк не йшла на лад. Осумі навіть не сподівалася такої байдужості від невістки. Звісно, як траплялася нагода, свекруха злегка рознюхувала настрої Отамі й підкидала їй свою пораду. "Гаразд, наступного року", – згідливо відказувала невістка. Певна річ, такі слова й тривожили, й втішали свекруху. Боячись людського поговору, Осумі покладала надію принаймні на майбутнє.

Та минув рік, а Отамі й чути не хотіла ні про що, крім роботи на полі. Ще настійніше, ніж торік, Осумі вдруге завела мову про зятя. Мабуть, вона не могла знести, що їй дорікають родичі й поза очі люди обмовляють.

– Чуєш, Отамі? Тобі, такій молодій, не годиться жити без чоловіка.

– Як не годиться, то що робити? А ви уявіть собі, що в хату вселилася чужа людина. Хіро жаль, вам буде незручно, а мені клопоту й поготів.

– А чого б тобі не побратися з Йокіті? Кажуть, він уже кинув грати в карти.

– Хоч він вам і родич, а мені все одно чужий. Аби я могла ще трохи протягти...

– Та скільки можна отак відволікати? Рік, два, але ж не до безкінця.

– Ну годі, мамо. Я ж не задля себе, а заради Хіро мучуся. Мені ж хочеться, аби він успадкував усе поле, а не половину.

– Але ж, Отамі, – завжди, як ішлося про землю, свекруха поважніла й стишувала голос, – ти знаєш, які в людей лихі язики. То вже не прохопися перед ким про те, що мені оце сказала...

Хтозна, вкотре точився між ними такий діалог. Та щоразу після такої розмови Отамина рішучість не виходити заміж, здавалося, не слабла, а навпаки – міцніла. Ще з більшим запалом, ніж перше, Отамі бралася до роботи: без чоловічих рук садила картоплю, жала ячмінь, улітку доглядала худобу, навіть у негоду ходила для неї косити траву. Такою старанністю вона виказувала своє вперте небажання пристати на свекрушину намову. Нарешті Осумі перестала заводити бесіду про зятя. А втім, вона пішла на це не без радості.

Отамині жіночі руки й далі годували усю родину. Ясна річ, нею володіло одне жагуче прагнення – старатися заради Хіро. До того ж в роботі діставала вияв глибоко в душі закорінена, впадкована від батьків заповзятливість. Отамі була чужа в цій стороні, бо перебралася сюди з бідного гірського села. "Твоя Отамі, така непоказна, оце аж чотири снопи рису тягла на собі", – не раз казали свекрусі сусідки.

Осумі була вдячна невістці за її пильну роботу. Свекруха теж мала до чого руки докласти – внука доглянь, корову нагодуй, навари їсти, випери. Але Осумі не лінилася, не розгинаючи спину, охоче працювала.

Якось восени надвечір з оберемком хмизу Отамі вернулася додому. Саме тоді з Хіро за плечима свекруха взялася гріти воду для купелі в закутку вузьких сіней.

– Ну й холодно! Чого так пізно?

– Сьогодні, як ніколи, було багато роботи, – Отамі опустила на землю хмиз і, не скидаючи варадзі[118], присіла біля вогнища, де над дубовим оцупком ворушилося червоне полум'я. Осумі силкувалася встати, але з Хіродзі за плечима не змогла, поки не вчепилася за край діжки.

– Йди зараз же купатися.

– Яке тут голодному купання? Краще дайте картоплі.

Осумі подалася непевною ходою в комірчину, винесла звідти горщик вареної картоплі.

– Довгенько я тебе ждала, тож вона прохолола.

Свекруха й невістка настромили на бамбукові палички картоплю й разом піднесли її до вогню.

– Хіро міцно заснув. Треба б його покласти в постелю.

– Сьогодні дуже холодно, на підлозі годі буде спати, – проказала Отамі, напихаючи рот гарячою картоплею: так їсть лише наморений за день працюю селянин. Одна картоплина сповзала з Отаминої палички й опинялася в роті, а свекруха, зігнувшись підвагою Хіродзі, що злегка посапував, уже припікала на вогні іншу.

– Коли так працювати, як ти, то виголоднієш. – Осумі час від часу скидала захоплений погляд на невістку. Та Отамі не відповідала, а при тьмавому світлі розжареного цурпалка знай собі наминала картоплю.

Отамі, не шкодуючи сил, і далі вела чоловічу роботу. Бувало, вночі при ліхтарі полола на городі. Осумі відчувала повагу до такої невістки,

що не поступалася в роботі перед чоловіками. Скорше вона відчувала не повагу, а страх. Усе, крім роботи на полі, Отамі переклала на свекрушині плечі. А сама так працювала, що й не було коли випрати білизни. Осумі й собі, не нарікаючи на лиху долю, в роботі не розгинала спину. А коли здибувала сусідок, не шкодувала слів, похваляючи невістку: "Яка ж Отамі заповзятлива, яка роботяща! Хоч би я зараз померла, у хаті не буде злиднів".

Отамину жадобу до роботи не легко було погамувати. Минув ще рік, й Отамі натякнула, що варто б подумати про ділянку шовковиці за рікою. Адже, як на неї, то чисте безглуздя здавати в оренду десять танів[119] землі за десять єн. Краще взятися за догляд дерев, зайнятись розведенням шовкопрядів, а тоді, якщо ціна на кокони не спаде, за рік матимеш чистого прибутку аж сто п'ятдесят ієн. Хоч свекрусі й кортіло грошей, однак не припало до смаку більше працювати. А згадка про такий клопіт, як розведення шовкопрядів, зовсім її доконала. Осумі не втрималася й буркотливо заперечила:

– Слухай, Отамі. Я, звісно, не уникаю роботи. Але ти ж бачиш: чоловіка в хаті нема, дитині потрібен догляд, роботи й так забагато. Що хоч кажи – ми не дамо ради з шовкопрядами. Подумай і про мене.

Що тут вдієш, коли свекруха розплакалася? Від розведення шовкопрядів Отамі відмовилася, а от на догляді шовковиці таки наполягла. "Ну, добре, сад я сама впораю", – невдоволено позирнувши на свекруху, пробурмотіла Отамі.

Після того Осумі знову надумала заговорити про зятя. Раніше вона про нього думала тому, що не знала, як далі житиме, як дивитимуться на неї люди. А тепер вона хоч на часину хотіла звільнитися від докучливої домашньої роботи. Отож, порівняно з минулим її теперішнє бажання видати невістку заміж було чи не жагучішим.

Коли за хатою забуяли цвітом мандаринові дерева, при світлі лампи глянувши поверх великих, для нічної роботи, окулярів на невістку, Осумі завела про зятя. Отамі сиділа по-турецькому біля вогню й хрумала солоний горох.

– Знову ви! Й чути не хочу! – відрубала вона. Колись Осумі відступила б. Але не тепер.

– Так не кажи. Ось на завтрашній похорон нам випало копати могилу. А як тут без чоловіка?

– Не журіться. Я піду копати.

– Як же так? Ти? Жінка? – Осумі хотіла засміятися, але, зиркнувши на невістку, стрималася.

– Але ж ви, мамо, не хочете стати інкьо... – обнявши коліна руками, холоднокровно пустила стрілу Отамі. Дійнята до живого свекруха зняла свої великі окуляри. Хоча й сама не знала навіщо.

– Як ти можеш таке казати!

– Пам'ятаєте, що ви казали, коли вмер ваш син? Мовляв, ділити землю – гріх перед предками...

– Атож, пам'ятаю. Але ти подумай. Усьому свій час. Що ж тут удієш...

Осумі вперто наполягала на тому, що доконче треба мати на господарстві чоловіка. Однак навіть її саму ця думка не переконувала. Бо ж не могла вона виказати свого справжнього наміру – полегшити собі життя. Але Отамі про все здогадувалася, і тому, жуючи пересолений горох, не минала нагоди вколоти свекруху. І помагала їй у тому вроджена балакучість.

– А що вам? Ви все одно раніше помрете. Бувши мною, ви б не впадали в розпач через зятя. Адже ж я не з примхи хочу зостатися вдовою. Сама іноді вночі, коли ниють кістки й не спиться, собі думаю: навіщо я така по-дурному вперта? Але ж усе це задля господарства, заради Хіро, – міркую, а сльози кап-кап-кап...

Осумі неуважно дивилася на невістку. І раптом їй у голові майнула думка: скільки не клопочися, однаково не матимеш у житті спокою. Коли Отамі скінчила, стара нап'яла на перенісся великі окуляри й наостанок, мовби сама до себе, промовила:

– Ти подумай! У світі не все так робиться, як розум хоче. Я вже мовчатиму.

Двадцять хвилин по тому, наспівуючи баритоном, вулицею повз хату пройшов якийсь парубок: "Вранці вийшла молодиця – Сіна накосити – Ти хились, траво! – Ти коси, косо!" Коли пісня завмерла в далині, свекруха ще раз зиркнула на Отамі поверх окулярів. Невістка сиділа по той бік лампи, простягнувши ноги, й позіхала.

– Ну, добре, лягаймо. Вдосвіта вставати, – мовила Отамі, згребла жменю солоного гороху й над силу підвелася від вогнища.

Кілька років по тому Осумі мовчки страждала – як впряжена в хомут немічна шкапа. Отамі знала тільки своє: роботу на полі. Збоку здалося б, що й свекруха теж пильнує в хаті й коло хати. Насправді ж над нею безперестану цьвохкав невидимий батіг. Забуде стара води кадіб нагріти або рис посушити, або ж корову хтось займе, – і владна невістка так її шпетить, що аж-аж. А Осумі все мовчки стерпить. Бо звикла до покори. Та й онука шкода: він так до неї прихилився, що де там мати.

Сторонній людині здалося б, що Осумі майже не змінилася. А якщо й змінилася, то лише в тому, що перестала невістку вихваляти. Та й навряд чи такий дріб'язок впадав кому в очі. Принаймні для сусідок вона була тою ж Осумі, яку вони колись розраджували "хай з Богом спочиває".

Якось улітку одної погідної днини опівдні в затінку виноградної лози біля повітки Осумі розбалакалась з сусідкою. Скрізь тихо-тихісінько, лише дзижчали мухи біля хліва. Сусідка питала, попихкуючи коротенькою самокруткою, скрученою з синових недокурків:

– А де Отамі-сан? Пішла сіно згрібати? Така молода, а не лінується!

– Жінці якось і не личить закидати хатню роботу і йти на поле.

– Та чого ж, видно, їй подобається працювати на полі. А от моя невістка вже сім років від заміжжя хоч би тобі раз була в полі чи на сіножаті. Цілими днями тільки те й робить, що дітей обпирає, себе облатує та обшиває.

– Що ж поганого. Таж приємно, коли і матері, й дітям не сором показатись на люди.

– А теперішня молодь ледача до роботи на полі... О, що це? Що за звук?

– Мабуть, бугай стрельнув...

– Бугай? Воно звісно, як то молодому полоти просо під палючим сонцем.

Отак і вели тиху мирну розмову дві старі.

Більше ніж вісім років по смерті Нітаро своїми жіночими руками Отамі утримувала сім'ю. Слава про неї котилася й по сусідніх селах. Вона вже не була молодою удовицею, що за роботою не бачила просвітку. Парубки не звали її молодою тітонькою. Вона стала зразковою невісткою, взірцем чесної жінки. "Поглянь на Отамі-сан", – повчали батьки своїх дітей. Осумі вже не скаржилась сусідкам на свою біду. Навіть і гадки не мала. Та десь ще в душі жевріла іскорка надії на Божу ласку. Але й вона згасла. Тепер стара могла покладатися хіба що на Хіродзі. Дванадцятирічного внука вона любила відчайдушно. Та все частіше впевнювалася, що й цій надії не справдитися.

Якось погідної осінньої днини пополудні з книжками під пахвою Хіродзі примчав додому. Перед повіткою, жваво ору-дуючи кухонним ножом, Осумі готувалась сушити фінікові сливи. Хіродзі легенько перескочив через рядно, де сушилося просо, приставив ногу до ноги й козирнув бабусі. А потім ні сіло ні впало серйозно запитав:

– Бабусю, мама велика людина?

– А що? – Осумі перестала орудувати ножом і уважно глянула на онука.

– На уроці так вчитель сказав. Мовляв, у нашій околиці іншої такої людини, як мати Хіродзі, не знайти.

– Вчитель казав?

– Так, учитель. А що? Це брехня?

Осумі спершу розгубилася. Хоч насправді її не дуже здивувала така вчителева брехня. По хвилині збентеження Осумі скипіла гнівом і заходилася лаяти невістку:

– Звісно, жива брехня. Твоя мати знає тільки в полі, тому межі людьми вона благородна. А хочеш знати – в неї черства душа. Вона твоїй бабусі просвітку не дає, допікає до живих печінок...

Ошелешений Хіродзі не зводив очей з пополотнілої бабусі. Тим часом Осумі наче схаменулась і розплакалась:

– Ти одна моя надія. Пам'ятай це. Вийде тобі сімнадцять років, оженишся і даси бабусі хоч трохи дихнути. А твоя мати каже чекати, поки ти з війська прийдеш. Навіщо, навіщо так довго ждати?! Правда, внучку? Ти будь, як і батько, люби свою бабусю. І вона вже тобі сторицею віддасть, нічого не шкодуватиме.

– І ці сливи подаруєш? – Хіродзі ласо крутився біля кошика з плодами.

– Чом би й ні? Ти хоч і малий, а тямкий. Завжди будь такий, – Осумі всміхнулася крізь сльози.

На другий вечір по тій незначній події за дрібницю – здається, Осумі з'їла невістчину картоплю – в хаті зчинилася колотнеча. Сварка розгоралась, Отамі з глузливою посмішкою на вустах мовила: "Якщо вже так обридло працювати, то що ж – вмирайте". Осумі як розлютиться! – такого з нею ще не траплялося. Хіродзі саме заснув, поклавши голову їй на коліна. З криком: "Уставай, Хіро!" – трусила вона його, не перестаючи клясти невістку.

– Хіро, вставай! Вставай і послухай свою матір! Вона хоче моєї смерті. Добре затям! За твоєї матері грошей у нас анітрохи не прибуло, а той один тьо[120] і три тани землі ми удвох з дідом придбали. Вона каже, щоб я вмерла, коли хочу спокою. Гаразд, Отамі, я помру. Я не боюся смерті. Але тебе слухатись не буду. Авжеж, умру. Таки умру. Та все одно не дам тобі спокою...

Осумі сипала прокльонами, пригорнувши до себе заплаканого онука. А Отамі, своїм звичаєм, лягла біля вогню, вдаючи, ніби глуха до свекрушиної лайки.

Але Осумі не вмерла. Натомість уповні літа на черевний тиф заслабла Отамі, що мала міцне здоров'я, і за вісім днів переставилася. Хтозна скільки людей похворіло тоді в тому невеличкому селі. Якраз напередодні – перед тим, як заслабнути – Отамі випала черга копати могилу для коваля, померлого від тифу. Сина ж коваля за день до похорону відвезли до лікарні заразних хвороб. "Там тебе, певно, й схопило", – дорікнула свекруха після відвідин лікаря, глядячи на розпашіле обличчя хворої Отамі.

Коли ховали Отамі, падав дощ. А проте зібралося усе село, прийшов і староста. Всі жаліли передчасно вмерлу Отамі, співчували синові й свекрусі, що залишились без працювитої годувальниці. А виборний розповів, що найближчим часом повіт мав відзначити Отамину наполегливу працю. Свекрусі лишалось тільки, похиливши голову, вислухувати ті слова. "Що ж тут удієте? Змиріться з долею. Ще торік послано прохання в повітову управу відзначити Отамі, разом зі старостою я п'ять разів за власні гроші їздив до голови управи. Та даремно. Довелось примиритись. Змиріться і ви", – жартома докинув добродушний лисань виборний. Молодому вчителеві початкової школи ті слова, здається, не припали до душі.

Вночі після похорону стара лежала з онуком під москитною сіткою у кутку кімнатки з божником. Звичайно обоє спали в цілковитій темряві. А сьогодні в божнику горіла лампадка. Від старих татамі відгонило дезинфекцією. Мабуть, тому Осумі і не брав сон. Певна річ, Отамина смерть принесла їй радість. Тепер вона може не працювати. І не боятися докорів. Вона заощадила три тисячі єн, має один тьо і три тани ґрунту. Щодня може з онуком їсти рис. І повні лантухи улюбленої колись їжі – солоної квасолі. Ще ніколи в житті їй так вільно не дихалось. Справді?..

Пам'ять вернула її на дев'ять років у минуле. Тої ночі вона відчула таку ж полегкість, як і нині. В ту ніч після синового похорону вона наче заново ожила. А що сьогодні?.. Сьогодні поховали невістку, що після себе залишила сина.

Осумі несамохіть розплющила очі. Онук лежав поруч, задержавши вгору тупе заспане обличчя. Поглядаючи на нього, сонного, Осумі відчула, що вона жорстока, що Нітаро й невістка, пов'язані з нею лихою долею, теж мали черстве серце. Той переворот у душі умить змив за давню ненависть і гнів. Але й не лишив місця заспокійливій сподіванці на прийдешнє щастя. Так, троє вони були безсердечні. А надто вона. "Отамі, навіщо ти вмерла?" – нестямно прошепотіла Осумі і залилась сльозами.

Аж коли пробило четверту, знеможена стара задрімала. А в небі над очеретяною стріхою хати займався холодний досвіток.